

**Жанубий Ҳисор тоғ меъморчилиги ва тураржойлар билан боғлиқ
этник анъаналар**

Ш. Чоршанбиев
Термиз давлат университети

Аннотация. Ушбу мақолада этнографик материаллар асосида Жанубий Ҳисор тоғ қишлоқлари аҳолисининг турар жойлар билан боғлиқ этник анъаналари, меъморчилик услублари ёритилган.

Калит сўзлар: Ҳисор ўлкаси, тоғ меъморчилиги, доимий уйлар, синч, гувала, пахса, тош деворли уй, ички ҳовли, ташқи ҳовли, ток сўри, айвон.

XX асрнинг бошларида Бухоро амирлигининг Бойсун, Денов, Шеробод, Ҳисор бекликлари ҳудудлари *Ҳисор ўлкаси* деб аталган. Айниқса, Ҳисор тоғлари аҳолисининг турар жойлар меъморчилиги ўзига хос бўлган. Бу ердаги қишлоқлар асосан сой бўйларида, анҳор ёқаларида ташкил топган бўлиб, уйларни қуришда жойнинг табиий-географик қулайлигига эътибор қаратилган. Хусусан, уй-жойлар қуриладиган ҳудудга қуёш ёруғлигини тушиш ҳолати, дарадан ўтадиган совуқ шамол йўлидан сақлаш, ёмғир ва селнинг сойга тез оқиб тушиши, уйларни сувга ва деҳқончилик қиладиган ҳудудларга яқинроқ жойларда қуриш, қолаверса табиий офатлардан сақланиш каби масалаларга эътибор қаратилган. Шу боис тоғ қишлоқларида уйлар асосан бир томонга, яъни сой томонга қаратиб қурилган. Сойдан тоққа томон баландлик бўлиб бориши уйларнинг бу тартибда қурилишига олиб келган. Уйларнинг олд томони эса шу баландлик ҳисобига қаватма-қават бўлиб тоғ томон ортиб боради. Масалан Бойсун шаҳри атрофидаги Авлод, Сариосиё, Пассурхи каби қишлоқлар ва шунингдек, Мачай, Қизилнаур, Дарбанд, Қўрғонча, Даҳиболо, Дуоба каби қишлоқлар тоғ ён бағрига 30-35 градус қияликда қурилган ва ўзига хос “кўп қаватли” уйни ташкил этган¹.

Ўзбекистоннинг турли ҳудудлари аҳолиси меъморчилик анъаналари, уй-жойлар билан боғлиқ урф-одат ва маросимлари К.Л. Задихина, Б.Х. Кармишева,

¹ Нозилов Д.А. Тоғ меъморлари – Тошкент, 1979. – 6-бет., Қаюмов А.Р. Жанубий Ҳисор тоғ меъморчилиги анъаналари / Замонавий бадиий маданиятда фольклор ва халқ ижодиёти. Халқаро илмий конференция материаллари. – Бойсун, 2002 йили 23-28 май. – Бойсун, 2002. – Б. 99-101.

А. К. Писарчик, В.Л. Воронина, А.К. Жилина, К.Ш. Шониёзов, И.М. Жабборов, С.Н. Турсунов, О. Бўриев, Х.И. Исмаилов, И.О Ибрагимов, Г.Ш. Зунунова, Н.Турсунов, И.М. Хўжахонов каби олимлар томонидан тадқиқ этилган.

Бу каби табиий, хўжалик ва этник омиллар аҳолининг уй-жой қурилиши (ўтов, қапа, чайла, хуржун том, тош том, синч том ва бошқа), ундан фойдаланиш (доимий, мавсумий), оила аъзолари ўртасида уй-жой тақсимооти (ўтроқ ва чорвадор аҳолида) ва у билан боғлиқ кўпгина урф-одатларнинг ўзига хос тизими шаклланишига олиб келган. Бу ҳудудда уй-жой қуришнинг қатор ўзига хос хусусиятлари аввало, ранг-баранг ландшафтлар (тоғ ва тоғ олди, адирлик ва даштлар) ижтимоий-иқтисодий омиллар (ишлаб чиқариш қуроллари ва воситалари билан таъминланганлик даражаси) ҳамда этник анъаналарга боғлиқ ҳолда ривожланган.

Узоқ асрлардан буён давом этиб келаётган анъанага кўра шаҳарлик ва ўтроқ қишлоқ аҳолиси хоналарда фақат совуқ даврлардагина истиқомат қилганлар. Кун исий бошлагандан то кеч кузгача асосий истиқомат қилиш жойи ҳовли ёки айвон бўлган. Айвонлар барча уйларда бир хил бўлмаса-да, яшаш жойи сифатида қулай ва баҳаво қилиб қурилган. Кўпгина ҳовлиларда мевали дарахтлар ва ёғочдан баланд қилиб қурилган ток сўрилари бўлган. Ток сўрилари соясида тахта ёки лой супалар бўлиб, ёзнинг иссиқ кунларида ҳам соя-салқин жой сифатида оиланинг кундалик ҳаёти шу ерда кечган².

Жанубий Ҳисорда XX асрнинг бошларида ўтроқ аҳолининг ижтимоий турмушида *синч, гувала, паҳса, тош деворли* каби доимий уйлар муҳим аҳамиятга эга бўлган бўлса, ярим ўтроқ аҳолининг мавсумий бўлган *лочик, қапа, чўпон тўла, қора уйлар* асосий ўринни эгаллаган. Тоғ ва тоғ олди минтақаларида уй-жой ва хўжалик бинолари қуриш, маиший хизмат иншоотлари – тегирмон, жувоз, кўприк, қудук, суғориш тармоқларининг бунёд этилишида кўпроқ анъанавий композициялардан фойдаланилган. Айниқса, "синч уйлар", "тош уйлар", ўтов тоғли ва тоғ олди адирликларидаги қишлоқларда яхши сақланиб қолган эди. Бойсун, Кўхитанг, Қоратов, Боботоғ этакларида доимий турар жойлар асосан сой бўйларида, булоқлар атрофида, анҳор ёқалари бўйлаб қурилган.

Воҳанинг тоғли ва тоғ олди ҳудуд аҳолиси билан чўл ҳудудида яшовчи аҳолининг турар жойлари ички тузилиши, жиҳозланиши, композицияси билан

² Народы Средней Азии и Казахстана. – М., 1963. Т. 2. – С. 352.

фарқ қилган. Одатда тоғ меъморчилигида уй-жой ва хўжалик бинолари қуриш, маиший хизмат иншоотлари – тегирмон, жувоз кўприк, қудуқ, суғориш тармоқларининг бунёд этилиши муҳим ўрин тутган. Айниқса уй-жойларнинг қурилишида уста-меъморлар тоғнинг табиий-гигиеник хусусиятларини ҳам назарга олганлар. Жумладан, қишлоқни ёруғликка қаратиш, дарадан ўтадиган совуқ шамол йўлидан сақлаш, ёмғир ва селнинг сойга тез оқиб тушиш чорасини топиш, уйларни сув манбаига ҳамда дехқончилик қиладиган жойларга яқинроқ жойлаштириш тадбирларини ҳамда қишлоқни табиий офатлардан сақлаш чораларини кўрганлар³.

Тоғларда уйлар, аксарият тағхона, болохоналик қилиб қурилган. Чунки халқ усталари бўлажак бино ўрнини пухталиқ билан ўрганиб, тез-тез бўлиб турадиган зилзила, жала, бўрон ва қор кўчишларини ҳисобга олган ҳолда қуришган. Тоғли ҳудуд аҳолисининг уйлари даҳлизли, дарчали ҳамда ён деворларида токчалар бўлиши билан ажралиб турган. Уйнинг ички томонини безашда аввал ерга чий (бўйра), унинг устидан кигиз ёки гилам тўшалган. Ҳар хил кашталар, қуръон халта ва ойна деворга илинган⁴.

Архитектура фанлар доктори Д.Нозиловнинг таъкидлашича, Ҳисор ва Бойсун тоғ архитектурасида кўпинча синч девор қўлланилган ва буни Нурота тоғ қишлоқларига нисбатан сейсимиқ жиҳатдан юқори эканлиги билан изоҳланган. Бойсун ва Ҳисор тоғларининг устки қисми ўрмонзорлардан иборат бўлганлиги учун ҳам синч кенг қўлланилган. Тоғликлар уйнинг шамол эсадиган ва сел келадиган томонига тош девор ёки кўшсинчли девор қуришган⁵.

Шунингдек, Бойсунлик усталар йиғма уйлар (хиргоҳ, ўтов) ҳам ясашга жуда моҳир бўлишган. Улар фақат уй, масжид, меҳмонхона қурибгина қолмасдан, балки маҳалла ва қишлоқларни туташтирувчи йўл ва кўприк қуришда ҳам фаол қатнашганлар. Масалан, қишлоқлар орасидаги тоғ йўли довларда йўл созлаш, дарё, дараладан кўприклар қуриш ва ҳокозо. Шундай иншоотлардан бири – “Бибишой кўприги” деб ном олган ўзига хос нарвон кўприкнинг қурилишидир. Шу каби тоғ муҳандислиги намуналаридан Дехиболодаги масжид ва Мачай қишлоғидаги тош тандирнинг қурилиши халқ муҳандислигининг

³ Нозилов Д.А. Тоғ меъморлари – Тошкент, 1979. – 6-бет.

⁴ Турсунов С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи ва маданияти – Сурхондарё этнографияси. – Тошкент, 2006. – 98-бет.

⁵ Нозилов Д.А. Тоғ меъморлари. – Тошкент, 1979. – 14-бет.

намунасидир. Уларни қуришда халқ орасида турли урф-одатлар, маросимлар мавжуд бўлган. Жанубий Ҳисор воҳасида ярим ўтроқ чорвадор аҳолининг турар жойлари мавсумий ва вақтинчалик бўлиб, уларни *лочик, капа, чум, чайла, чодир, ер том, тўла, чўпон тўла, бог том, ўтов, қора уй, оқ ўтов, қизил ўтов* кабилар ташкил этган.

Хуллас, XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида Жанубий Ҳисор воҳаси тоғ қишлоқлари аҳолисининг анъанавий турар жойлари ва у билан боғлиқ урф-одатларда ўзига хос локал кўринишлар бўлиб, табиий муҳит ва шу шароитга мослашган тоғлиқ одамларнинг уй-жой қуришдаги меъморчилик анъаналари, сақланиб қолган миллий уй жиҳозлари ва безаклари этноқишлоқ туризмини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Бўриев О., Исмоилов Ҳ. Ўзбек халқининг анъанавий уй-жойлари// “Гулистон”. журнали., 2000., 4-сон., – Б.44-45.
2. Дониёрова А.Х., Бўриев О, Аширов А.А. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи. Ўқув қўлланма. – Тошкент, Yangi nashr, 2011.
3. Ибрагимов И.О. История развития жилища населения степных районов Южного Узбекистана в конце XIX – начала XX вв. Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Тошкент, 1988. – С.16-17.
4. Қаюмов А.Р. Жанубий Ҳисор тоғ меъморчилиги анъаналари / Замонавий бадиий маданиятда фольклор ва халқ ижодиёти. Халқаро илмий конференция материаллари. – Бойсун, 2002 йили 23-28 май. – Бойсун, 2002. – Б. 99-101.
5. Народы Средней Азии и Казахстана. – М., 1963. Т.2.
6. Нозилов Д.А. Тоғ меъморлари. – Тошкент, 1979.
7. Рахмонов Ш.А., Қаюмов А.Р. Ҳисор савдо йўллари//Фан ва турмуш. – Тошкент, 1998. – № 1. – Б. 26-28.
8. Турсунов С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи ва маданияти – Сурхондарё этнографияси. – Тошкент, 2006. – 275 б.
9. Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX – начала XX вв. – Ташкент, 1981. – С. 54-59.